

15. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі ЦДА України). – Ф. 707, оп. 36, спр. 422, арк. 301.
16. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1 – 5.
17. РНБ. – Ф. 600, спр. 1638, арк. 120 – 121.
18. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 653, спр. 2, с. 125.
19. РНБ. – Ф. 600, спр. 1674, арк. 150.
20. РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 54 – 55.
21. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 94 – 95.
22. РНБ. – Ф. 600, спр. 1674, арк. 35.
23. РНБ. – Ф. 600, спр. 1637, арк. 170, 38.
24. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 653, спр. 2, арк. с. 246.
25. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 1674, арк. 1 – 5.
26. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1 – 2; оп. 2, спр. 1318, арк. 99 – 100.
27. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 653, спр. 2, арк. 31.

Терлецька І. В.
*Київський національний торговельно-
 економічний університет*

СУЧАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ПОНЯТТЯ “СТАЛІНІЗМ”

Аналізуються основні підходи до визначення сутності поняття “сталінізм”, що сформувались в історичній і політичній науках Росії періоду кінця 1980-х – початку 2000-х рр.

Ключові слова: авторитаризм, історіографія, сталінізм, суспільно-політична система, теорія модернізації, тоталітаризм.

Важко знайти більш поширене в історичній науці поняття, ніж “сталінізм”, коли мова йде про період володарювання у СРСР Й.Сталіна. Але водночас так само важко знайти дефініцію, яка б викликала стільки суперечливих, різнобічних оцінок і тлумачень. Чіткого, ясного, однозначного розуміння цього поняття не склалося і дотепер. Тому аналіз основних підходів до визначення сутності сталінізму, які сформувались у сучасному історико-політологічному дискурсі Росії, є завданням цілком актуальним. Деякі історіографічні аспекти концепції сталінізму можна знайти у дослідженнях І.В.Павлової [1], збірнику наукових статей “Історіографія сталінізму” [2], що вийшли у Росії.

Термін “Сталінізм” першим використав Л.Каганович у тридцятих роках минулого століття з апологетичних міркувань [3]. Під сталінізмом він мав на увазі політику Й.Сталіна, яку прийнято називати “великим стрибком” [4, с.257]. Використовували це поняття і опоненти Сталіна.

Наукове широкомасштабне осмислення сутності сталінізму відбулось у СРСР по суті лише в роки горбачовської “перебудови”, коли окрім поняття “культу особи” у вжитку опинились терміни “сталінщина”, “командно-бюрократична система”,

“автократична система”, “казармовий соціалізм” і власне “сталінізм”. Говорячи про суспільство, систему влади, політичну систему, взагалі історичний період сталінських часів, науковці, письменники, публіцисти, політики використовували різні дефініції, які були новими для суспільства і суспільствознавців і не зрозумілими до кінця. Це питання викликало багато палких дискусій, у яких брали участь історики, філософи, психологи, письменники. Російський дослідник Ю.Ігрицький називав сталінізм псевдосоціалістичною політикою та ідеологією вождізму. Феномен сталінізму, на його думку, є інтернаціональним. Конкретна практика сталінізму саме в СРСР – сталінщина [5, с.178]. А.Мерцалов вважав, що термін “сталінізм” є багатоплановим, але не зовсім зрозумілим [6, с.17]; В.Наумов, – що сталінізм не є сталою системою поглядів – теорією або ідеологією, натомість пропонував використовувати поняття “сталінщина” [7, с.38]. Д.Волкогонов, А.Антонов-Овсеєнко наполягали на використанні поняття “сталінщина”, яку вони характеризували як політичний бандитизм. П.Волобуєв назвав сталінізм теорією і практикою казарменого соціалізму [8, с.36]. М.Маслов наполягав на тому, що “сталінізм існував як виключно жорстка, авторитарна ідеологія” [9, с.39], що мала еклектичний характер. А під “сталінщиною” слід розуміти саме політичну систему тих часів. М.Маслов надав характеристику цій ідеології: сталінізм відрізнявся абсолютною нетерпимістю до будь яких відхилень, також примітивністю і простотою, що вело до схоластики й догматизму; серед основних ідеологічних постулатів – тези про загострення класової боротьби по мірі розбудови соціалізму, а звідси висновок про те, що з часом репресії та чистки стають ще більш необхідними і масовими; соціалістична система має абсолютну перевагу над капіталістичною і має в найближчий час її перемогти й обігнати; держава при соціалізмі має народний характер. Деякі дослідники під сталінізмом розуміли саме певний тип політичної системи, сформованої Й.Сталіним наприкінці 1920-1930-х рр. [10].

Відносно природи сталінізму позиції суспільствознавців розійшлися: одні, як А.Мерцалов, вважали це явище протилежністю справжньому соціалізму, натомість інші, скажімо О.Лацис, доводили, що сталінізм і є сутністю соціалізму. Німецький дослідник із Берліну М.Рейман писав, що сталінізм – явище багатопланове, але воно не є по суті соціалістичним [11, С.131]. Від всіх інших систем сталінізм відрізняється всеосяжним характером влади. Далі дослідник зазначає, що необхідно розмежовувати сталінізм як інструмент насильницької трансформації і сталінізм як суспільну систему. Розпад сталінізму як інструменту насильницької трансформації розпочався з 1953 року, але подолання сталінізму як всієї системи розтягнулось на довгі роки [12, с.130].

Щодо характеру політичного режиму, що існував за часів Й.Сталіна, то частина дослідників вважали його авторитарним – Л.Гордон, Е.Клопов. Інші дослідники – В.Согрін, Ю.Афанасьєв – тоталітарним. Зауважимо, що наприкінці 80-х-на початку 90-х років минулого століття багато вчених не чітко розуміли значення поняття “тоталітаризм” і вважали, що “навіть чи варто надавати особливого значення тому, як назвати цей режим – тоталітарним, автократичним, диктаторським” [13, с.52]. Але значна частина суспільствознавців пов’язували епоху Сталіна, його політику з поняттям запозиченим із західної політичної науки – “тоталітаризм”. Саме з періоду 1989-1991 років в радянській науці розпочинається наукове дослідження концепції тоталітаризму [14]. Серед найбільш ґрунтовних слід назвати праці Ю.Н.Давидова. Він пише, що

тоталітаризм будь якої форми (лівий та правий) має спільне – певний тип політичної системи. Для цієї системи характерно те, що вся вона просякнута особливого роду ідеологією, яка цементує свідомість людей [15, с.73]. Тоталітарна ментальність є основою тоталітаризму. Проблему тоталітаризму в ці роки почали досліджувати М.Афанасьєв, А.Новиков, А.Салмін, С.Ефіров, М.Чешков. В збірках праць “Тоталітаризм як історичний феномен” (М.1989) та “Тоталітаризм і соціалізм” (М.1990) містились цікаві публікації вищезгаданих авторів. Тоталітаризм науковці розуміли як суспільно-політичний феномен, що існував в різних країнах, в тому числі СРСР в період сталінського керівництва.

На момент 1991 року, коли розпався СРСР, єдності в поглядах дослідників не було щодо сутності поняття і сталінізму, і тоталітаризму, і щодо співвідношення двох дефініцій. Під терміном “сталінізм” радянські історики часів перебудови об’єднали все те із минулого 1920-х-початку 1950-х років, що здавалося неприйнятним і від чого слід було відмовитися у процесі самої перебудови радянського суспільства [16, с.37].

На початку 1990-х р. відсутність чіткого розуміння щб таке “сталінізм”, чи правомірно використовувати цей термін і як “опредметнити” систему влади і суспільства сталінських часів, яка дійсно відрізнялась від інших етапів розвитку СРСР, – всі ці питання хвилювали пострадянську російську науку.

Розуміння сталінської епохи розглядалось на наукових конференціях, в монографіях, у науковій періодиці, публіцистиці. Сталінізм почали розглядати саме як феномен тоталітарного характеру. Фундамент у дослідженнях проблеми тоталітаризму після 1991 року було закладено у статтях К.С.Гаджієва [17], Ю.Борисова та А.Голубева [18], Н.В.Загладіна [19], які вийшли протягом 1992 року. Науковці розглядали класичні моделі тоталітаризму, в тому числі сталінізм або більшовизм (використовують обидва терміни). Зокрема, Н.В.Загладін відмічав, що феномен сталінізму багатьма науковцями на початку 90-х років розумівся достатньо вузько – або як форма збочення соціалістичної теорії, відхід від ленінізму, або як специфічна форма історичного шляху Росії [20, с.9]. Ю.І.Грицький вважає сталінізм псевдосоціалістичною політикою, заснованою на абсолютній владі вождя і партійно-державного апарату, яка здійснюється прямим насиллям. Найбільш повне й глибоке визначення сутності й характерних рис сталінізму (як на той час) міститься в політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю.І. Аверьянова [21]. Сталінізм автори визначають як систему суспільних відносин і політичної влади, що панували в СРСР в період терористичної диктатури Сталіна. Характеризуються прояви сталінізму в політичній, партійній, економічній, соціальній, національній, ідеологічній сферах. Відмічаються бюрократизація, ліквідація будь якого плюралізму, диктатура, терор, формування вождізму й “культу особи” тощо. Автори вважають, що після смерті Сталіна частина сутнісних рис сталінізму як системи залишалась фактично до розвалу Радянського Союзу.

Концептуально сталінізм аналізується в монографії І.В.Павлової [22]. Дослідниця вважає, що сталінізм є системою тоталітарного типу, основою якої є партійна держава, заснована на над насиллі. Не зважаючи на зростання у Росії з кінця 1990-х років критики теорії тоталітаризму стосовно до сталінської епохи, І.Павлова наполягає на доцільності і адекватності її використання саме відносно сталінської системи [23]. Докладне

обґрунтування сталінізму надається російськими дослідниками Я.С.Драбкіним, В.В.Дам'є [24]. До його основних, сутнісних рис автори відносять: крайню форму етатизму; однопартійну вождистську диктатуру; формування партійно-державної номенклатури як панівного класу; утвердження великодержавного шовінізму; обґрунтування і насадження в суспільній свідомості постулату про побудову “соціалізму в одній країні” – СРСР; замість рівності – теза про “загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму”; міф про реальний соціалізм; заперечення цінності людської особистості. Сталінські часи характеризуються як тоталітарна диктатура.

Відомий сталіновед Дмитро Волкогонов писав: “Сталінська система, виконуючи волю партійної диктатури ВКП(б), предстала як тотальна псевдокультура”. “Ця псевдокультура давно (і сьогодні також!) паразитує на християнській ідеї соціальної справедливості, популістській ідеї захисту бідних” [25, с.200]. Сталінську систему історик характеризує як тоталітарну владу політичних бандитів.

Одна частина науковців активно використовує термін “сталінізм”, в тому числі, І.В.Павлова, Л.Г.Істягін та інші. Друга – віддає перевагу терміну “сталінщина” – В.П.Наумов, А.І.Завелев та інші. Згодом, наприкінці 1990-х рр. дискусії отримали новий ракурс. Термін “тоталітаризм” почали звинувачувати у схематизмі, шаблонності, називати пропагандистським штампом Заходу, російських лібералів тощо. Якщо використовували дефініцію “тоталітаризм”, то говорячи про “російський варіант тоталітаризму” [26] чи про тоталітарну систему при Сталіні [27], але пояснюючи, що російський варіант був іншим, кращим ніж західний. Поняття “сталінізм” використовували, але ясного бачення його змісту не склалося. Змінились і оцінки сталінізму: від засуджуючо-критичних до схвальних.

Негативна оцінка Сталіну як диктатору і сталінізму як системі надається у працях О.В.Хлевнюка [28], А.Н.Сахарова [29]. Іншим є погляд на сталінізм і особу Сталіна історика Юрія Жукова. Він вважає, що Сталін прагнув демократизувати політичну систему країни, для чого задумав новий варіант Конституції. По-своєму оцінює Ю.Жуков зміст поняття “сталінізм”. На його думку, у грудні 1934-січні 1935 років “стало явним народження того, що і слід розуміти під терміном “сталінізм”, але безсторонньо, без особистісної, заздалегідь негативної оцінки”. Це – відмова від орієнтації на світову революцію, проголошення пріоритетним захист національних інтересів СРСР і вимога закріпити все це в Конституції. Це є нічим не прикритий етатизм [30, с.114].

Саме сталінська Конституція, на думку деяких істориків, є свідомством того, що сталінські часи не можна називати тоталітарними [31]. Нині набули поширення з одного боку, критика концепції тоталітаризму (“полу містичне поняття тоталітаризм” [32, с.107], “пропагандистський штамп” [33, с.5]), з іншого, виправдання сталінізму (сталінський режим виконав свою місію модернізації економіки [34, с.99], сталінізм як політика був єдино правильним шляхом [35], відповідав глобальним тенденціям розвитку цивілізації ХХ ст. [36, с.24]). Популярною стала теза, що сталінські перетворення в цілому відповідали національно-державним інтересам СРСР [37, с.182], сприяли модернізації і прогресу країни і суспільства [38].

Сталінізму як суспільно-політичному феномену була присвячена міжнародна наукова конференція, що відбулась у грудні 2008 року у Москві. У виступах провідних

фахівців з проблематики сталінізму з багатьох країн світу пропонувались різні тлумачення цього поняття. Сталінізм – “спокуса епохи повстання мас”, що проявилась у уявленні про можливість швидкого будівництва суспільства соціальної справедливості, не зважаючи на засоби (Лукін В.П.) [39, с.189]; сталінізм – політика, яка проявилась у “революції зверху” і призвела до над централізації влади, коли рішення приймала лише одна людина, а інструментом здійснення був терор (О.В.Хлевнюк) [40, с.189-190]; сталінізм – синтезне, інтегруюче поняття, яке характеризує ментальність суспільства, його самопочуття – систему цінностей, норми поведінки, масову психологію (Ш.Фіцпатрік. Чиказький університет США) [41, с.190]; сталінізм – ретроспективна форма колективної свідомості – історична пам’ять [42, с.190]; сталінізм – система державного управління, практики сталінського керівництва. Досить велике розмаїття інтерпретацій! З нашої точки зору, всі ці тлумачення концептуально вписуються у тоталітарний підхід при визначенні сутності сталінізму як суспільної системи: і як системи держ.управління, і як репресивної політики, і як певного типу ментальності, і як епохи повстання мас і т.і. А неприйняття тоталітарного підходу пояснюється радше політичними мотивами, ніж науковими. Не можна ж всерйоз вважати концепцію не науковою, наприклад тому, що ““єшовщина” була радикальною і істеричною реакцією на зростання бюрократизму”, в той час як “поняття тоталітаризму за визначенням виключає будь який емоційний фактор” [43, с.108], або тому, що сталінська “Конституція була демократичною” – це аргументи противників тоталітарного підходу.

Серед останніх публікацій, присвячених сталінській системі влади, праця відомого і авторитетного дослідника сталінізму О.В.Хлевнюка [44]. Тлумачення терміну “сталінізм” автор не надає. Але симптоматичним є трактування характеру сталінської системи влади як диктатури Сталіна, в основі якої лежала “звичайна” модель авторитарної олігархії [45, с.460]. Таким чином, замість трактування сталінської влади як тоталітарної за характером, пропонується вважати її диктатурою авторитарного типу, “звичайною”, адже авторитарні диктатури дуже поширені у світі, зовсім не те, що тоталітарна суспільно-політична система. На початку 1990-х років український історик А.Трубайчук, ґрунтуючись на працях західних науковців, як і О.В.Хлевнюк, обґрунтовував таку концепцію, писав, що Сталін створив олігархічну диктатуру, але характеризував її як тоталітарну [46, с.7].

Таким чином, протягом 1990-х років формується поняття сталінізму у межах теорії тоталітаризму, тобто як форми тоталітаризму. Але з кінця 1990-х років така інтерпретація зазнала серйозної критики у Росії і замість неї почали все частіше писати про теорію модернізації або цивілізаційний підхід. Термін “сталінізм” не отримав однозначного тлумачення. Одні науковці продовжують вважати сталінізм ідеологією (А.Соколов та ін.); другі називають його політикою “революції зверху” (О.В.Хлевнюк та ін.) або просто особливим типом політики (Ю.Жуков). Частина фахівців намагається поєднати ці точки зору (Ю.Ігрицький). Частина розуміє під сталінізмом суспільну систему тоталітарного типу (І.Павлова, Я.Драбкін, В.Дам’є). У будь якому разі, російські дослідники прагнуть відокремити західні моделі тоталітаризму від власної, вітчизняної моделі.

Деякі вчені початку 21 століття почали шукати в сталінізмі позитивні аспекти, вважаючи, що він призвів країну до модернізації, згуртував суспільство і дозволив

перемогти у війні. У масовій свідомості росіян проявилась наочна тенденція до виправдання і навіть уславлення сталінізму, якому приписувались досягнення радянського суспільства [47, с.79]. Як зазначає д.і.н. А.Зубов, “останніми роками йде повзуче виправдання советчини” [48, с.24-25]. Використання істориками нових архівних матеріалів, в тому числі з Президентського архіву, вкотре продемонструвало, що на підставі одних і тих же джерел дослідники можуть зробити зовсім різні висновки та інтерпретації. Джерела збільшились, а дискусії залишились.

Використана література:

1. Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти – Новосибирск: Сибирский хронограф.1993.230 с.; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. 460 с.
2. Историография сталинизма Сб. статей (под ред. Н.А. Симония) – М.: РОССПЭН. 2007. 480 с.
3. Мерцалов А.М. Сталинизм и освещение прошлого//История и сталинизм. – М., 1991. – С.382-447
4. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – 479 с. – (История сталинизма)
5. Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. – 1990. – №6. С. 172-190
6. История и сталинизм – М., 1991.
7. История и сталинизм – М., 1991.
8. История и сталинизм – М., 1991.
9. История и сталинизм – М., 1991.
10. Борисов Ю. Политическая система конца 20-х – 30-х годов. О Сталине и сталинизме / Ю.Борисов, В.Курицын, Ю.Хван // Историки спорят – М. 1988
11. Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 1. С.121 – 130
12. Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 1.
13. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.
14. Афанасьев М.Н. Тупики и надежды детоталитаризации // Тоталитаризм и социализм – М. – 1990. – С. 118-129; Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм и техника (Власту техники и техника власти) // Полис. – 1991. – № 4. – С.21-34; Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм // В кн. Современная западная социология – М., 1989; Новиков А. О мировоззренческих истоках тоталитаризма // Радуга-Таллин. – 1991. – № 7. – С. 53-57; Пленков О.Ю. О содержании понятия «тоталитаризм» // Преподавание истории в школе. – 1991. – № 1; Салман А.М. К проблеме генезиса тоталитаризма // Тоталитаризм как исторический феномен – М. 1989. – С. 71-77; Чешков М. Сталинский тоталитаризм как идеальный тип общества несвободы // МЭ и МО. – 1989. – № 7. – С.82-84
15. Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм // В кн. Современная западная социология – М. 1990. – С. 73.
16. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз – К.: «Київський унів-т», 2004. 154 с.
17. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен ХХ века // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С. 3-25.

18. Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. – 1992. – № 14. – С. 61-71.
19. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992. – № 5-6. – С. 3-18.
20. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века// Кентавр. – 1992. – № 5-6.
21. Сталинизм // Политология. Энциклопедический словарь. Под ред. Аверьянова Ю.И. – М.: Publishers, 1993. – С. 362-363.
22. Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти – Новосибирск. 1993
23. Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. 2000. № 4. С.111; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Новосибирск. 2001
24. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. / Руков. авт. кол-ва Я.С.Драбкин, Н.П.Комолова – М., Памятники исторической мысли, 1996. – 540 с.
25. Волкогонов Д.А. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. Кн.1. – М.: Новости, 1995. 496 с.
26. Голубев А.В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20-е-40-е гг.) – М., 1999. – С. 7-17
27. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940: Учебное пособие – М.: Высшая школа. 1999. 272 с.
28. Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика, 1992. – 270 с.; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской Диктатуры – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – 479 с.
29. Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший – М.: Наука, 2000. 343 с.
30. Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933-1937 гг. – М.: ВАГРИУС, 2008. 512 с.
31. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917 – 1940: Учебн. Пособие для вузов. М.: Высшая школа. 1999. С. 219 – 224
32. Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. 2000. № 4. С.90 – 120
33. Кара-Мурза С. и др. Коммунизм и фашизм: братья или враги? – М.: Яуза-Пресс. 2008. 603 с.
34. Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. 2000. № 4
35. Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933-1937 гг. – М.: ВАГРИУС, 2008. 512 с.
36. Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков – Смоленск, 1999.
37. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940: Учебное пособие – М., 1999
38. Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков – Смоленск, 1999. – С.24.; Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940: Учебное пособие – М., 1999; Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций – М., 1998. – С.103
39. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. 2009. № 5. С.189 – 196
40. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. 2009. № 5

41. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. 2009. № 5
42. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. 2009. № 5
43. Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. 2000. № 4. С.90 – 120
44. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – 479 с. – (История сталинизма)
45. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры- М. 2010
46. Трубайчук А.Ф. Брудершафт двох диктаторів – К.: Асоціація істориків “Істина». 1993. 326 с.
47. Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший – М.: Наука. 2000.
48. Зубов А.Б. Почему возвращается Сталин // Семья и школа. 2003. № 3. С.24-25.

Анализируются основные подходы к определению сущности понятия “сталинизм”, которые сформировались в исторической и политической науках России периода конца 1980-х – начала 2000-х гг.

Ключевые слова: авторитаризм, историография, сталинизм, общественно-политическая система, теория модернизации, тоталитаризм.

The main approaches to defining the essence of the concept of "Stalinism", which formed in the historical and political sciences Russia of the late 1980s – early 2000s are examined.

Keywords: authoritarianism, historiography, Stalinism, social and political system, the theory of modernization, totalitarianism.

Стельникович С. В.

ЖИТОМИРСЬКИЙ ПЕРІОД ГАЗЕТИ “УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО” (3 СЕРПНЯ – 5 ЖОВТНЯ 1941 Р.)

У статті розглянуто особливості створення у Житомирі газети “Українське Слово”. Проаналізовано специфіку її діяльності та головні тематичні напрямки. Відзначено важливу роль названого видання як передумови виникнення газети “Українське Слово” у Києві.

Ключові слова: “Українське Слово”, газета, ОУН(М), Друга світова війна.

Stelnykovych S. V. Zhitomir period of the newspaper “Ukrainian Word” (3 August – 5 October 1941).

The article reviews the peculiarities of creation of the newspaper “Ukrainian Word” in Zhitomir. Specificity of its activity and the main thematic areas are analyzed. The important role of the named edition as the prerequisite of emergence of the newspaper “Ukrainian Word” in Kyiv is noted.

Keywords: “Ukrainian Word”, newspaper, OUN(M), World War II.

Повноцінне об’єктивне вивчення історії українського національного руху опору періоду Другої світової війни неможливе без урахування усіх аспектів діяльності різних його гілок. Важливе значення, зокрема, мають і періодичні видання самостійницького руху, які, окрім іншого, є цінною джерельною базою історії окупаційного періоду. Серед